

Radoje RADOJEVIĆ

**DISKUSIJE NA SIMPOZIJUMU
CRNOGORSKA KULTURA I PUTEVI NJENOG RAZVOJA***

Prethodno ću nešto reći o nekim stavovima iz saopštenja prof. dr Vuka Pavićevića i iz prvih izlaganja koja smo ovdje čuli.

Kategorički odbijam, ne samo ovdje nego bilo gdje, da raspravljam o tome da li postoji ili ne postoji crnogorska nacija i nacionalna kultura. Smatram da to ni u kom slučaju ne može biti ni predmet rasprave na ovome skupu. Isto tako odbacujem, kao nenaučne, buržoasko-idealističke terminološke špekulacije sa „nacionalnim osobenostima“, „individualnostima“ i sličnim terminološkim zaobilaženjima, pomoću kojih se želi produžiti tretman crnogorske nacije i nacionalne kulture u skladu sa starim buržoasko-nacionalističkim i hegemonističkim interesima pojedinih društvenih grupacija u Jugoslaviji. Kad se opšti pojam „nacionalna osobenost“, koji označava nacionalne razlike među nacijama uopšte, primjenjuje na Crnogorce tako da se ne kaže „crnogorska nacija“ već „crnogorska nacionalna osobenost“, onda je očito da se iza toga krije težnja za indirektnom negacijom crnogorske nacije. Takvim se postupkom crnogorsko nacionalno biće ograničava i svodi na nepotpuno izražene nacionalne „osobenosti“, „posebnosti“, „specifičnosti“ itd., na neke regionalne karakteristike po kojima se Crnogorci razlikuju od „matične“ nacije kojoj „pripadaju“ u „širem“ smislu. Simplifikacije o „dvonacionalnosti“ crnogorske nacionalne kulture imaju isti smisao i ne mogu izdržati ni najblaži naučni kriterijum. Ako se ni za jednu nacionalnu kulturu u Jugoslaviji, ili bilo gdje u svijetu, ne postavlja problem njenoga „dvonacionalnog“ karaktera, zašto se to čini u odnosu na crnogorsku nacionalnu kulturu? Kad postoji nacija, postoji i nacionalna kultura kao osnovni element nacionalnog bića, kao neotuđivo kulturno nasljeđe i bogatstvo nacije. Opšti značaj crnogorske nacionalne kulture za sve narode Jugoslavije, pa i za druge ukoliko njeni

* Tekstovi su objavljeni u: *Crnogorska kultura i putevi njenog razvoja*, druga knjiga, Kulturno prosvjetna zajednica Crne Gore, Titograd, 1968, str. 40–46. i 204–207. Priredio ih i prilagodio strukturi časopisa Aleksandar Radoman.

dometi dosežu, ničim nije umanjen ako se ona smatra onim sto jeste: crnogorskom, ako se u školskim programima, antologijama, udžbenicima i svim mogućim drugim vidovima ne tretira kao sastavni dio neke druge nacionalne kulture. Međusobni kulturni uticaji i prožimanja nacionalnih kultura su opšta pojava, čime se ne umanjuje nacionalni karakter pojedinih kultura. Sa tog stanovišta su neprihvatljive i neke teze dr Pavla Mijovića.

Saopštenje prof. dr Vuka Pavićevića smatram nenaučnom improvizacijom. Pavićević i sam više puta ističe da nije dublje proučavao probleme o kojima piše. Iz te činjenice je trebalo da izvuče konsekvence prije nego što se prihvatio toga posla. Sam naslov saopštenja („O nacionalnoj kulturi i etosu Crne Gore”) pokazuje kako je autor pristupio ovoj temi. Crna Gora kao geografsko-politički i državno-pravni pojam nema svojega etosa, pa ni nacionalne kulture. Subjekt je crnogorski narod, koji je stvorio svoju nacionalnu kulturu. I Pavićević govori o etničkim grupama u nacionalnom smislu, tj. o naciji kao etničkoj grupi kod koje je manje ili više izražena „nacionalna osobenost” (kao da nacije postaju samo od kompaktnih etničkih grupa!), zamjenjujući naciju etničkom grupom, i o sličnim besmislicama. Pavićevićovo „sociološko” i „karakterološko” posmatranje Crnogoraca podsjeća na „naučni” postupak Sima Šobajića i Vladimira Dvonikovića. Nije čudo što su neki listovi pohitali da prikažu Pavićevićovo saopštenje, objavljeno u „Praksi”, i to baš citiranjem njegovog završnog dijela gdje se govori o crtama u etosu i mentalitetu crnogorskog naroda koje su mu zajedničke „sa ostalim srpskim” narodom. Pogotovo je nerazumljivo zašto je organizacioni odbor prihvatio ovo saopštenje, kad je već postojao onako dobar rad magistra Vidaka Vujačića na istu temu.

Sada ću nešto da kažem na temu: crnogorska nacionalna kultura – izraz ostvarivanja slobodne ličnosti.

Crnogorska nacionalna kultura, kao i nacija, nastala je kroz mnogovjekovne permanentne borbe protiv političkog i ekonomskog porobljavanja, odnarođavanja i kulturnog potčinjavanja. Ona je izraz ostvarivanja slobodne ličnosti, te ima karakteristike koje proističu iz crnogorske istorije, emotivnog i etničkog ostvarivanja crnogorskog naroda. Za bolje razumijevanje tih nacionalnih karakteristika moramo imati u vidu i specifičnosti razvojnog puta crnogorskog naroda, često zanemarivane ili nenaučno prikazivane.

Crnogorci su etnički jednako srodni svim slovenskim narodima, ali ih je istorijski proces posebno zbližio s jugoslovenskim narodima, politički, ekonomski i kulturno. Osim toga, slovenska plemena koja su naselila područje današnje Crne Gore asimilirala su romansko i mnogobrojno ilirsko stanovništvo, što se odrazilo i na antropološke i duhovne osobine Crnogoraca. Razvijena privreda i kultura starosjedilaca, Romana i romanizovanih Ilira, koju su primili preci Crnogoraca, uslovlila je brz ekonomski, politički i kulturni

napredak slovenskih plemena u Duklji, docnijoj Zeti odnosno Crnoj Gori, tako da su moćni zetski kneževi već 1077. stvorili prvo zetsko kraljevstvo. Međutim, proces feudalizacije nije uništio plemensku strukturu, niti je, po svemu sudeći, bio dovršen u brđanskim stočarskim plemenima.

Relativna potčinjenost zetskih feudalaca feudalnim vladarima iz države Nemanjića, u trajanju od oko sto sedamdeset godina, nije mogla skrenuti istorijski proces autohtonog prerastanja zetskog stanovništva u crnogorski narod, od kojega je postala crnogorska nacija. Otpor feudalnom potčinjavanju, naročito poslije raspada državne organizacije, jačao je plemensku i međuplemensku koheziju. U tome jedinstvu, koje izrasta iz otpora, nalazimo korijen stvaranja crnogorskog naroda i izgradnje svijesti o jedinstvu interesa, iz čega slijedi i svijest o narodnosti.

Za formiranje etosa Crnogoraca, bila je presudna činjenica što su se **prvi** od evropskih naroda oslobodili feudalnog jarma. Padom feudalne države Crnojevića raspao se i domaći feudalizam. Turski feudalci nikad nijesu uspjeli potčiniti i počiflučiti većinu crnogorskih plemena. Pokušaj indirektnog potčinjavanja uvođenjem filurije, u početku šesnaestog vijeka, dok se crnogorska plemena nijesu ojačala i sjedinila u otporu, nije imao osjetnijeg uspjeha, jer crnogorski slobodni seljaci ni u kom obliku nijesu htjeli da prihvate nove gospodare. Stara plemenska struktura, prilično očuvana u feudalizmu, obnavlja se u modificiranom obliku unutrašnjeg jedinstva bratstveničkih, plemenskih i međuplemenskih interesa u borbi protiv turskog feudalizma.

Sa stanovišta istorijskog ostvarivanja crnogorskog naroda, progresivna je istorijska činjenica: poraz feudalne države Crnojevića. Iz te nove istorijske situacije rezultirao je viševjekovni direktni sukob slobodnih crnogorskih seljaka i primorskih građana s turskim feudalizmom i aristokratskom Mletačkom Republikom. Crnogorci su na taj način „preskočili” dugi period feudalnog kmetstva kroz koji je prošla Evropa. Slobodni crnogorski seljaci, klasno slabije izdiferencirani, i pored neminovnih međuplemenskih sukoba, branili su nezavisnost. Primorski građani su bili snažan oslonac njihovoj borbi, a i sami često aktivni učesnici oružanih sukoba. Velika potvrda jedinstva svijesti crnogorskog naroda snažno je izražena već u istrazi poturica. U svijetlu toga saznanja treba gledati i na kontinuitet crnogorske slobode od kraja petnaestog vijeka na ovamo, a ne po tome koliko je cetinjska mitropolija u šesnaestom i sedamnaestom vijeku imala atributa državne vlasti u odnosu na spoljne sile i unutrašnji život crnogorskih plemena.

Institucija „opšteg zbora naroda Crne Gore”, pored skupova plemenskih glavara, bila je ustaljena još početkom sedamnaestog vijeka. 1660. godine 39 crnogorskih plemenskih glavara, u ime „opšteg zbora”, potpisuju s predstavnicima Mletačke Republike ugovor o nenapadanju i zajedničkoj borbi protiv Turaka.

Pleme, taj specifični oblik političke samouprave u crnogorskom društvu i jedinica borbenog saveza crnogorskog naroda, pretvorilo se u sopstvenu suprotnost onda kad je postalo smetnja ubrzanom razvoju nacionalne svijesti i stvaranju savremene državne organizacije. Pleme je u osnovnoj društvenoj funkciji prevaziđeno već u prvoj polovini devetnaestog vijeka, u sklopu opšteg društvenog razvoja. U gradovima Crnogorskog primorja bila je razvijena građanska klasa. U slobodnoj Crnoj Gori je, povezano s ovom, izrastala još u prvoj polovini devetnaestog vijeka osobena građanska klasa iz redova glavara i imućnijih seljaka, koji su se bavili i trgovinom, i nekim drugim vidovima robno-novčanog privređivanja, pa su bili nosioci privrednog, političkog i kulturnog života. Ubrzanim prerastanjem crnogorskog naroda u naciju, apsolutnom pobjedom jedinstva interesa crnogorskog naroda, uništen je i plemenski partikularizam još za vlade knjaza Danila. Sličan proces zbivao se u Norveškoj, pa Engels u pismu Paulu Ernestu, 1890. govoreći o razvoju norveške nacije i nacionalnog duha, kaže: „Norveški seljak **nikad nije bio u kmetskoj potčinjenosti**, a ta činjenica, slično kao u Kastilji, daje sasvim drugu pozadinu. (...) Ova je zemlja, doduše, uslijed odvojenosti i prirodnih uslova zaostala, ali njeno stanje je uvijek bilo primjerno njenim proizvodnim uslovima i stoga normalno.” Ima i drugih primjera koji pokazuju koliko je nenaučno shematsko shvatanje da se nacionalna svijest može razviti samo u društvu koje se nalazi u razvijenim kapitalističkim odnosima.

Primivši hrišćanstvo i pismo od Romana, preci Crnogoraca su rano ušli u krug uticaja latinske kulture, ali se među njima širio i vizantijski kulturni uticaj, te se kroz sve sinteze činilaca i uticaja uobličuje specifična kolotečina kulturnog i književnog nasljeđa što u devetnaestom vijeku služi kao temelj daljega razvoja crnogorske nacionalne kulture.

Kulturni i književni rad u crnogorskom plemenskom društvu stagnira od početka šesnaestog do potkraj osamnaestog vijeka, ali se ne gasi. Pritom narodni jezik ostaje neprekidno kao književni, nasuprot crkvenoslovenskom jeziku koji je uglavnom egzistirao u crkvenim tekstovima. Ako pažljivije oslušnemo jezik tekstova iz toga vremena koji imaju djelimično književno-umjetnički karakter, možemo utvrditi da je on izvorno narodni, uvijek živ, sa vrlo neznatnim primjesama dikcije i leksike crkvenoslovenskog jezika. Vještačke jezičke tvorevine u osamnaestom i devetnaestom vijeku nijesu bile potrebne Crnogorcima, niti su služile kao književni jezik u crnogorskoj književnosti. Crnogorski glavari, vladike i drugi pismeni ljudi redovno pišu dobrim narodnim jezikom, koji tako postepeno dobija specifičnosti književnog jezika, koji je u djelu Petra Prvog dobio najbolji izraz. U Crnogorskom primorju kontinuirano se razvijao narodni slovenski jezik kao književni; tu je napredovala pisana književnost, unapređivana prosvjeta, umjetnost i nauka. Vukova reforma nije imala značaja za crnogorsku književnost osim u pogledu pisma i pravopisa.

Slobodni crnogorski čovjek utemeljio je slobodu u svoj etos, u svoju kulturu, a posebno u književnost kao najstariji i najrazvijeniji oblik svojega umjetničkog stvaralaštva, koja ima za osnovni podsticaj i predmet slobodno ostvarivanje čovjekove ličnosti u stremljenju opštemu dobru. Prihvatajući, u borbi za opstanak, smrt kao realnu alternativu slobodnom ostvarivanju čovjeka, plemensko društvo je izgradilo surove moralne norme, ali je i pored toga u njemu moralo dolaziti i do pojava moralnog klonuća, razdora, izdaje, međusobnog krvoprolića i drugih opačila. Crnogorski narod je prebrodio strašne polome i mnogo puta se potvrdio u sudbonosnim trenucima istorije, posebno u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji. Crnogorska nacionalna kultura vjerno je odrazila „strašne ure” Crnogoraca.

Crnogorci su svoju borbu za održanje slobode shvatili kao dio opšte borbe za slobodu. Tako u crnogorskoj nacionalnoj kulturi nema izraženog nacionalizma, šovinizma i hegemonizma, tih strašnih otrova buržoaskog klasnog poretka. Crnogorci su i u kulturi kao i u borbi sjedinjavali posebno i opšte. Razni paraziti na zdravom tijelu nacionalne kulture, koji su „u ime crnogorskog naroda” ispoljavali druge i suprotne ideje i interese, nemaju mjesta u crnogorskoj kulturi ni po „djelu” ni po „idejama”.

Revolucionarni crnogorski pisci između dva rata umjetnički su snažno izrazili jedinstvo revolucionarne borbe crnogorskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje, s težnjama jugoslovenskog i svjetskog revolucionarnog poretka. Kad je Radovan Zogović gledao, u „Internaciji Crne Gore”, kako „svezana Crna Gora ide preko Crne Gore”, vidio je hod stotina miliona potlačenih radnika i seljaka širom svijeta, kao što je gledao i Mirko Banjević u „Brijestu” i „Tužbi svetom Vasiliju Ostroškom”, ili Janko Đonović u „Moraci” i „Crncima i Crnogorcima”. Zato je nepojmljivo prazno estetičarsko pobijanje umjetničke vrijednosti književnosti koja održava socijalna previranja i revolucionarni pokret između dva svjetska rata.

Danas crnogorska nacionalna kultura ne samo najboljim ostvarenjima, daje svoj doprinos kulturnoj riznici jugoslovenskih naroda i opštoj kulturi.

Nije nam bio cilj, a to nijesmo ni činili, da dokazujemo nespornu istorijsku činjenicu – crnogorsku naciju i nacionalnu kulturu (Još 1857. godine Anri Delari, učeni Francuz, dobar poznavalac crnogorskog naroda, napisao je o Crnogorcima: „Veoma razvijene socijalne svijesti, oni pomažu danas, kad prelaze iz stanja plemena u stanje nacije, svoju narodnu upravu sa svom onom ljubavlju sa kakvom su nekad pomagali svoje pleme!”). Pa ipak je moralo biti riječi o pojavama nacionalizma i hegemonizma prema crnogorskom narodu, o nekim velikosrpskim koncepcijama i nastojanjima da se crnogor-

ska nacija i nacionalna kultura prikažu kao djelovi srpske nacije i nacionalne kulture.

U gledanju na ove probleme za mene je bitna jedna stvar: onaj ko je marksist, komunist, revolucionar, koji ima razvijenu socijalističku društvenu svijest, ne može biti nacionalist. Marks, u jednome pismu Engelsu, piše da je upoznao Lopatina, ruskog revolucionara-narodnjaka, i kaže za njega – slobodno interpretiram – da je to divan revolucionar ali da mu je slaba tačka Poljska... Kao velikorus, Lopatin nije mogao da prevaziđe hegemonistički odnos prema poljskom narodu. Nacionalizam je plod klasnih buržoaskih shvatanja; on se manje ili više javlja među svim narodima, pa ni mi Crnogorci ne možemo reći da smo potpuno čisti od njega. Zato je revolucionisanje naše društvene svijesti, borba za pobjedu komunističkih društvenih ideala i za jačanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije kao zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti, put koji vodi ka potiranju ostataka klasnog društva iz društvene svijesti i društvenih odnosa.

I ovi naši razgovori moraju ličiti na pravdanje pred sopstvenim narodom. Crnogorski naučni i drugi kulturni radnici su za posljednje 22 godine malo uradili na naučnom izučavanju i osvjetljavanju prošlosti i sadašnjosti crnogorskog naroda. Tako je ostala „važecom” sva ona po obimu ogromna literatura, koja s buržoasko-idealističkih, nacionalno-romantičarskih i velikosrpskih pozicija, neistorijski i nenaučno govori o crnogorskom narodu i njegovoj kulturi. Istina, ekonomske teškoće su dosta ometale rad na istinski naučnom raspravljanju ovih pitanja u redovima crnogorskih kulturnih radnika. Tome su pružale otpor i određene unitarističke i hegemonističke snage u našoj zemlji, koristeći se snažnim pozicijama u naučnim i kulturnim institucijama, na univerzitetima, u izdavačkoj djelatnosti itd. Te snage, naročito u toku posljednjih desetak godina, nastoje da „ovjekovječe” takvo naslijeđeno stanje, da „naučno fundiraju” one „međe” prema kojima se crnogorska nacionalna istorija i kultura, a time i nacija, uključuje u srpsku. U ovome se jasno vidi i tendencija da se u socijalističkoj epohi našeg društvenog života stvori za buduće generacije „naučni” oslonac hegemonizmu. Stoga se svakodnevno pojavljuju razne istorije, enciklopedije, monografije, rječnici, edicije književnih djela, studije, rasprave i mnogi drugi radovi u kojima se crnogorska nacionalna istorija i kultura tretira kao srpska. Međutim, sada su drugovi srpski komunisti povelili borbu protiv tih decenija, i mi treba da im u tome pomognemo. Suprotstavljajući se pojavama nacionalizma i nacionalne romantike u sopstvenoj sredini, crnogorski kulturni radnici imaju zadaću da crnogorskoj nacionalnoj kulturi pruže onaj naučni aparat koji druge nacionalne kulture već odavno imaju, čime će se efikasno dezavuisati sva ona „literatura” o kojoj sam govorio.

U nekim saopštenjima i izlaganjima bilo je govora o pojedinim poduhvatima od bitnog značaja za crnogorsku nacionalnu kulturu (pretvaranje

„Pobjede” u dnevni list, ostvarenje započetog programa na izgradnji televizijskog studija, ponovno osnivanje crnogorskog naučnog društva itd.). Razumije se da pritom moramo voditi računa o realnim ekonomskim mogućnostima, da je beskorisno govoriti o zamislima koje se ne mogu ostvariti, ali se moraju ostvariti neke bitne pretpostavke za unapređenje naše kulture. Jedna od najprečih potreba naše kulture je, na primjer, pisanje istorije crnogorske književnosti. S obzirom da je za stvaranje takvoga kapitalnog djela nužan dug prethodni istraživački rad, valjalo bi ga uskoro organizovati i postupno pružati materijalnu pomoć naučnim radnicima kojima bi bio povjeren taj posao. Isto tako bi valjalo raditi na pisanju monografija iz pojedinih oblasti nacionalne kulture, koje bi u budućnosti poslužile kao osnov za izradu kulturne istorije Crne Gore. Mislim da se i problem udžbenika može bolje riješiti. Pošto nije moguće ekonomski rentabilno izdavati sve udžbenike, a nema dovoljno sredstava za subvenciju, trebalo bi ispitati mogućnost da se u Crnoj Gori izdaju bar oni najnužniji udžbenici iz humanističkih nauka, iz nastave pismenosti, jezika, književnosti, istorije itd. Zapravo, prethodno obezbijediti izdavanje onih udžbenika gdje se u programu nastave polazi od posebnog, nacionalnog, ka opštem. Moguće je u tom pogledu ostvariti dobru saradnju i sa zavodima za izdavanje udžbenika iz drugih socijalističkih republika, radi smanjenja troškova, ali bi ti udžbenici morali u potpunosti odgovarati, jezički i programski, nacionalnom karakteru crnogorskog školstva, kao što je slučaj i u školstvu drugih socijalističkih republika u Jugoslaviji. Postoje i mnoge druge oblasti gdje se i sada može dosta učiniti na poboljšanju postojećeg stanja.

Ovdje je dosta govoreno o etosu i tradicionalizmu. Razumije se da nijedan narod, pa ni crnogorski, nema jedinstven moral, jer moral ima klasnu suštinu i kao takav je podložan promjenama u skladu s mijenjanjem društveno-ekonomskih odnosa. Riječ je o onim elementima duhovne nadgradnje društva, psihičke konstitucije, koji posebno karakterišu većinu članova toga društva, iako ne sve podjednako. Zajedničke crte u sistemu vrijednosti, mentalitetu, načinu mišljenja, socijalnom aktivitetu i drugim osobinama u duhovnom biću Crnogoraca, čine onu nacionalnu karakteristiku koju uslovno nazivamo etosom. U tome etosu imaju trajnijih vrijednosti, koje se obogaćuju novim vrijednostima socijalističkog humanizma, transformišu u kvalitativno novim uslovima i predstavljaju novu društvenu vrijednost. Revolucionisanjem društvene svijesti, društvo potiskuje neodgovarajuće oblike moralnih shvatanja i tradicija. Prema tradicijama moramo biti obazrivi, boriti se za sintezu starih i novih vrijednosti u novim uslovima, a potiskivati sve ono što koči duhovni i materijalni napredak. Naša borbena, revolucionarna marksističko-komunistička opredijeljenost, mora voditi, kroz sve sinteze i preobražaje, ka izgradnji novog socijalističkog morala.